

УДК 316.75

DOI 10.32755/sjlaw.2019.01.017

Співак В. В.,

доктор філософських наук,
доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-1681-8486

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПРОБЛЕМАТИКА У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ МІШЕЛЯ ФУКО

У статті здійснено аналіз пенітенціарної проблематики у філософській спадщині французького філософа ХХ ст. Мішеля Фуко. Зроблено висновок про наявність у творчості філософа висвітлення значного кола питань, що стосуються проблем злочину та покарання. Фуко простежує становлення нової моделі сприйняття злочину та покарання в модерному суспільстві. Характерними рисами цієї моделі стає значне її пом'якшення та виникнення і становлення тюремного ув'язнення як головної форми покарання. Виконання карних та дисциплінарних функцій покладено на в'язницю як механізм перевиховання злочинців.

Ключові слова: історія філософії, французька філософія, злочин та покарання, модерне суспільство, гуманізація, виховання.

Постановка проблеми. Філософське осмислення пенітенціарної проблематики сягає глибини віків. Мотиви злочину та покарання, розкаяння, духовного і соціального оновлення особистості присутні у філософських творах, літературі та мистецьких образах різних часів та народів. Згадана проблематика стала об'єктом творчості багатьох філософів, починаючи від античності і до сьогодення. Серед них: Анаксимандр, Геракліт, Сократ, Платон, Арістотель, Тома Аквінський, Ніколо Макіавелі, Томас Гобс, Федір Достоєвський, Мішель Фуко тощо. Дослідження історії філософського осмислення заданої проблематики є доволі актуальним сьогодні, адже на сучасному етапі становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства відчувається потреба у виробленні нової «посттоталітарної» світоглядної парадигми сприйняття феномена злочину та покарання, особи засудженого тощо. Відповідь на питання, – якими можуть бути засади цієї парадигми, – може дати дослідження пенітенціарної проблематики у спадщині видатних філософів минулого та сучасності.

Серед філософів ХХ ст. особливу увагу пенітенціарній проблематиці приділив французький філософ Мішель Фуко (фр. Michel Foucault, 15 жовтня 1926 – 25 червня 1984) – французький

філософ та історик ХХ ст. Фуко найбільш відомий у країнах Європи, США, Японії, Австралії завдяки своїм критичним дослідженням соціальних інституцій, психіатрії, медицини, наук про людину, системи виконання покарань, а також цікавим роботам з історії сексуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичний огляд філософського доробку Мішеля Фуко був зроблений вітчизняними та закордонними дослідниками: Н. Автономовою [1; 2], М. Бланшо [3], В. Візгиним [4; 5], Ж. Дельозом [6], Дж. Мілером [7], Д. Міхелем [8], М. Риклінім [9], Б. Флівб'єргом [10], В. Фурсом [11] та ін. Проте названі дослідники, розглядаючи філософський доробок Фуко взагалі, або окремі його аспекти, звертаються до пенітенціарної проблематики лише побіжно, без детального вивчення.

Метою статті є побіжний огляд пенітенціарної проблематики у філософській спадщині Мішеля Фуко на основі його праці «Наглядати і карати: народження в'язниці» [12].

Виклад основного матеріалу. Теоретичні узагальнення з пенітенціарної проблематики були зроблені М. Фуко на основі широкої практичної діяльності, пов'язаної з громадською роботою, яка мала на меті реформу пенітенціарної системи Франції та пом'якшення становища осіб, що відбувають покарання.

Так, у лютому 1971 року Фуко оголошує про створення «Групи інформації про в'язниці», щоб дозволити в'язням повідомляти про умови ув'язнення (активісти готували таємні анкети для в'язнів). У липні 1970 р., після чисельних публікацій і розвідок «Групи інформації про в'язнів», у в'язницях Франції були дозволені преса і радіо. У листопаді 1972 р., він разом з Сержем Лівзоре організовує «Комітет дій в'язнів» (САР). Міркування Фуко щодо цієї проблеми привели до написання книги «Наглядати і карати: народження в'язниці» (*Surveiller et punir. Naissance de la prison*), яку він закінчив у 1975 році. Це був нарис про структури мікровлади, які розвивалися в європейських суспільствах з XVIII сторіччя, із докладним екскурсом історії в'язниць і виховних закладів [9].

Однією з основних ідей цієї праці стала еволюція системи покарання під час переходу від феодалізму до модерності. До середини XVIII ст. для влади була характерна велика жорстокість під час

покарання винних. Ця жорстокість публічної страти носила ритуальний характер і була направлена на нагнітання в суспільстві атмосфери страху перед особою злочинця та покаранням за злочин, а також ствердження образу справедливої та всесильної влади.

Під впливом ідеологічних, економічних та соціально-політичних змін система покарань поступово еволюціонує в бік гуманності і вже у 30-х рр. XIX ст. є значно м'якшою. Якщо до цього злочинців піддавали публічним стратам, пізніше їх почали піддавати тюремному ув'язненню, що виключає насильство над тілом. Тобто змінюється сама природа покарання. Сформувалося нове уявлення про суб'єкт злочину, ним перестає бути тіло засудженого, відтепер як такий суб'єкт виступає сама особистість (її душа). Розповсюджується теза про терпимість до підсудного та нетерпимість до злочину. Тюрма народжується як основна форма покарань у цивілізованих суспільствах [12].

За Фуко, в'язниця є важливим елементом арсеналу покарань, оскільки вона безумовно знаменує важливий момент в історії правосуддя, його наближення до гуманності. Але вона є й важливим моментом в історії дисциплінарних механізмів, що розвивалися модерною державою, коли ці механізми охоплюють інститут правосуддя. На межі XVIII–XIX століть нове законодавство визначає владу карати як загальну функцію суспільства, яка рівним чином застосовується до усіх його членів.

Для запобігання злочинності у свідомість громадян впроваджується уявлення про невідворотність покарання, відразу до злочину як до діяння з негативними соціальними наслідками, розглядається необхідність масової профілактики злочинності. Тобто саме покарання набуває раціонально-дидактичного характеру. Головним та практично єдиним покаранням за кримінальні злочини стає в'язниця. Вона стає в один ряд з такими дисциплінарними механізмами, як казарма, лікарня, школа і при цьому об'єднує в собі риси кожного з них.

Тюрма стає простором примусової нормалізації поведінки індивідів. Підґрунтям таких установ можна вважати закрите монастирське життя, спрямоване на духовне відродження особистості та виправлення її поведінки шляхом дисципліни, праці, морального очищення.

Разом з цим, оцінюючи карну систему, М. Фуко вказував, що вона тяжіє до заміни покарання кримінальних злочинів створенням образу небезпечної для суспільства особи. Система може не піклуватися про справжній злочин, вона залякує суспільство, створюючи атмосферу реальної чи уявної загрози. Така тенденція тяжіє до можливих зловживань (згадаємо масовий пошук «ворогів народу» часів Сталіна) та поширення атмосфери страху і недовіри серед населення. Він підкреслює, що це могло би стати великою можливістю для установ влади, яка цікавиться прибутками з використання цієї «небезпечної особи».

За концепцією М. Фуко, в'язниця виникає поруч з лікарнями для душевнохворих, робітними домами тощо, як наслідок відторгнення зі свідомості суспільства людей з девіантною поведінкою та потреби їх ізоляції. Замість катувань та фізичного знищення таких людей почали ізолювати від іншого «благонадійного» суспільства з метою його виховання, безпеки та профілактики девіації. Класична епоха вигадала ізоляцію, як Середньовіччя винайшло відлучення прокажених, тепер їх місце посіли «ізольовані». В'язниці стали дітищем релігії, що диктувала гуманне ставлення до людини, необхідності підтримки правопорядку та покарання за його порушення, милосердя та передбачення влади, потреби ресоціалізації засуджених (у т. ч. залучення їх до праці та профілактики рецидивів злочинів).

За Фуко, в'язниця швидко прижилася в модерному суспільстві та стала головним знаряддям покарання, оскільки вона є простою формою позбавлення свободи (волі), а остання, як відомо, є головною цінністю цього суспільства, отже, позбавлення волі має рівне значення для всіх. На відміну від штрафу це зрівняльне покарання. Тим більше, в'язниця дозволяє вимірювати покарання відповідно до спливаючого часу, позбавлення волі може бути формою сплати боргу перед суспільством. Стягуючи час із засудженого, в'язниця виражає думку про те, що правопорушення несе шкоду не лише постраждалим, а всьому суспільству взагалі. Таким чином, можна говорити про економіко-моральну очевидність карного злочину, що дозволяє обчислювати покарання часом та встановлювати кількісне співвідношення між характером правопорушення і тривалістю покарання. Звідси йде часто вжи-

ване судження про те, що засуджений, відбуваючи покарання, сплачує борг суспільству. В'язниця є природною для сучасного суспільства, в якому час вживається як еквівалент обміну.

Але, як пише Фуко, ув'язнення ніколи не змішується з простим позбавленням волі, воно є диференційованим та доцільним механізмом. Диференційованим – оскільки ув'язнення повинно мати різну форму, залежно від того, чи є ув'язнений: засудженим чи просто обвинуваченим, дрібним правопорушником чи злочинцем. Для цього виникають різні за організацією та поставленою метою типи в'язниць: слідчий ізолятор, виправна колонія тощо [12, с. 341].

«Очевидність» для сучасного суспільства в'язниці ґрунтується також на її ролі машини для переробки (перевиховання та ресоціалізації) індивідів. Хоча основною метою покарання є спокутування вини, воно також націлене на виправлення винного [12, с. 341]. До того ж подвійне обґрунтування робить в'язницю адекватною та цивілізованою формою покарання. Це одразу забезпечило в'язниці її стабільне становище як суспільного інституту. З самого початку вона була формою «законного ув'язнення», що несе виправне навантаження, або підприємством по зміні індивідів, яке може діяти в правовій системі за допомогою позбавлення волі. Отже, тюремне ув'язнення означає одночасно і позбавлення волі та технічне перевиховання індивідів.

Виправні методи одразу стають частиною інституційної структури тюремного ув'язнення. В'язниця має бути досконалим дисциплінарним апаратом у кількох аспектах. Вона повинна відповідати за всі сторони життя індивіда: його фізичну муштру, привчання до праці, повсякденну поведінку, моральний стан та схильності. Одним із засобів перевиховання засудження є його ізоляція від зовнішнього світу, від обставин, що стали мотивом злочину та полегшили його вчинення. Це робить покарання не лише індивідуальним, а індивідуалізованим, що підвищує його ефективність. Оскільки самотність сприяє розмірковуванням над власним життям та докорам сумління за вчинений проступок, вона є позитивним елементом реформи індивіда. Залишившись наодинці з собою, ув'язнений розмірковує над злочином і під впливом докорів сумління, привчається ненавидіти його [12, с. 346].

В'язниця «загальнодисциплінована» значно більшою мірою, ніж інші дисциплінарні соціальні інститути – школа, колектив чи армія, що завжди мають певну спеціалізацію. До того ж її дію не можливо припинити до повного досягнення мети та її вплив на індивіда є безперервним [12, с. 344]. В'язниця забезпечує практично повну владу над ув'язненим. Вона повинна бути найпотужнішим механізмом нав'язування зіпсованому індивіду нової форми поведінки, виховання оволодіває людиною в цілому, всіма його фізичними та моральними якостями і часом, у якому він перебуває. В'язниця – це тотальний «реформаторій», що забезпечує перекодування існування людини, доволі відмінне від простого юридичного «позбавлення волі» та від простого механізму моральних повчань.

Та сфера, в якій в'язниця переважає просте позбавлення волі, заповнюється методами дисциплінування. Це дисциплінарне доповнення до юридичного і є тим, що Фуко називає «пенітенціарним» [12, с. 362].

Висновки. Таким чином, з усього вищезгаданого можна зробити такі висновки:

- Мішель Фуко приділяє досить детальну увагу пенітенціарній проблематиці, розробляючи концепцію зміни моделі сприйняття злочину та покарання під час переходу суспільства від феодалізму до модерності;

- характерними особливостями нової моделі покарання стає значна її «гуманізація» та виникнення і становлення тюремного ув'язнення як головної форми покарання;

- покарання починає сприйматися як сплата боргу суспільству за вчинену шкоду, що визначається пропорційністю між тяжкістю злочину та часовим терміном ув'язнення;

- суб'єктом покарання стає особистість злочинця, а не його тіло. Одночасно розповсюджується теза про терпимість до особи, що вчинила злочин і нетерпимість до самого злочину;

- головною метою покарання поруч з профілактикою девіантної поведінки серед населення і спокутуванням злочину засудженим стає перевиховання особистості злочинця та його ресоціалізація;

- виконання вищезазначених функцій у модерному суспільстві покладено на в'язницю як «ефективний», в очах влади та соціуму, механізм перевиховання злочинців;

- подальше дослідження пенітенціарної проблематики у філософській спадщині Мішеля Фуко є достатньо перспективним і потребує детальнішої уваги.

Список використаних джерел

1. Автономова Н. Концепция «археологического знания» М. Фуко. *Вопросы философии*. 1972. № 10. С. 142–150.
2. Автономова Н. От «археологии знания» к «генеалогии власти». *Вопросы философии*. 1978. № 2. С. 145–152.
3. Бланшо М. Мишель Фуко, каким я его себе представляю. Санкт-Петербург: Сфинкс, 2002. 375 с.
4. Визгин В. Мишель Фуко – теоретик цивилизации знания. *Вопросы философии*. 1995. № 4. С. 116–126.
5. Визгин В. Онтологические предпосылки «генеалогической» истории Мишеля Фуко. *Вопросы философии*. 1998. № 1. С. 170–176.
6. Делёз Ж. Фуко / пер. с фр. Семиной; под ред. И. П. Ильина. Москва: Диалог, 1998. 248 с.
7. Миллер Дж. Будьте жестокими! Интеллектуальная биография Мишеля Фуко. *Логос*. 2002. № 5–6. С. 331–381.
8. Михель Д. Мишель Фуко в стратегиях субъективации: от «Истории безумия» до «Заботы о себе». Саратов: ПостСкриптум, 1999. 238 с.
9. Рыклин М. Сексуальность и власть: антирепрессивная гипотеза Мишеля Фуко. *Логос*. 1994. № 5. С. 197–206.
10. Фливиберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества. *Вопросы философии*. 2002. № 2. С. 137–157.
11. Фурс В. Полемика Хабермаса и Фуко и идея критической социальной теории. *Логос*. 2002. № 2. С. 120–152.
12. Фуко М. Надзирать и наказывать / пер. с фр. В. Наумова; под ред. И. Борисовой. Москва: Принтсервис, 1999. 420 с.

Spivak V.

PENITENTIARY PROBLEMATICS IN PHILOSOPHICAL HERITAGE OF MICHEL FOUCAULT

In the article the analysis of penitentiary problematics in a philosophical heritage of Michel Foucault as the French philosopher of XX century is done. The conclusion about the clarification of the philosopher's creativity presence of significant circle questions which mention the crime and punishment problems is also made. Foucault traces the new model becoming of a crime and punishment perception in a modern society. Characteristic features of this model are its significant mitigation, and the emergence and establishment of imprisonment as the main form of punishment. Execution of criminal and disciplinary functions is assigned to prison, as the mechanism of re-education of criminals.

Michel Foucault devotes enough attention to penitentiary issues, developing the concept of changing the perception model of crime and punishment in the society's transition from feudalism to modernity.

Characteristic features of a new model of punishment are its significant "humanization" and the emergence and establishment of imprisonment as the main form of punishment. Punishment is perceived as a compensation of a loss to society, which is determined by the proportionality between the gravity of a crime and a time period of imprisonment. The subject of punishment is the offender's identity but not the body.

At the same time, the idea of tolerance extends to a person, who has committed a crime and intolerance to the crime itself. The main purpose of the punishment along with the prevention of deviant behavior among population and the redemption of a crime by the convicts is the offender's resocialization and re-education. The fulfillment of the mentioned functions in modern society is assigned to prison, as an "effective" mechanism for reforming criminals in the eyes of authorities and society.

Key words: *history of philosophy, the French philosophy, a crime and a punishment, modern society, humanism, education.*

References

1. Avtonomova, N. (1972), "The concept of "archaeological knowledge" M. Foucault", *Questions of philosophy*, № 10, PP. 142–150.
2. Avtonomova, N. (1978), "From the "archeology of knowledge" to the "genealogy of power", *Questions of philosophy*, № 2, PP. 145–152.
3. Blansho, M. (2002), *Michel Foucault, as I imagine him*, Sphinx, St. Petersburg, 375 p.
4. Vizgin, V. (1995), "Michel Foucault - Theorist of Knowledge Civilization", *Questions of philosophy*, № 4, PP. 116–126.
5. Vizgin, V., "Ontological background of the "genealogical" history of Michel Foucault", *Questions of philosophy*, № 1, PP. 170–176.
6. Delez, Zh. (1998), *Foucault*, Dialog, Moscow, 248 p.
7. Miller, Dzh. (2002), Be cruel! Intellectual biography of Michel Foucault, *Logos*, № 5-6, PP. 331–381.
8. Mikhel, D. (1999), *Michel Foucault in subjectivization strategies: from the "History of Madness" to "Care of Yourself"*, Postscript, Saratov, 238 p.
9. Ryklin, M. (1994), Sexuality and power: Michel Foucault's anti-repressive hypothesis, *Logos*, № 5, PP. 197–206.
10. Flivbyerg, B. (2002), "Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society", *Questions of philosophy*, № 2, PP. 137–157.
11. Foucault, M. (1999), *Oversee and punish*, Printservice, Moscow, 420 p.
12. Furs, V. (2002), The controversy of Habermas and Foucault and the idea of critical social theory, *Logos*, № 2, PP. 120–152.